

LES LLETRES CATALANES A SARDENYA DURANT EL REGNAT DE PERE EL CERIMONIÓS (1336-1387)

1. La conquesta militar de l'illa de Sardenya per part de l'exèrcit de la Corona d'Aragó (a la qual s'havia aliat, per a aquesta empresa, el regne de Mallorca), començà el 30 de maig de 1323 (el desembarcament de l'exèrcit aliat a Palma de Sols s'esdevingué el 13 de juny del mateix any).¹ Jaume el Just deixà en mans del seu fill, l'infant Alfons, el futur rei Benigne, la direcció de l'empresa, la primera fase de la qual culminà l'any 1326 amb la conquesta definitiva de Càller i l'expulsió dels pisans de la futura capital del regne de Sardenya i Còrsega (aquesta segona illa, però, mai no fou conquistada).²

A mitjan segle XIV, concretament a partir de l'octubre de 1353, un seguit de revoltes anticatalanes (o bé, d'acord amb una terminologia encara viva als actuals estudis historiogràfics sards i, per tant, mereixedora d'atenció i, en tot cas, de respecte), una *guerra de resistència* o *d'alliberament* va enterbolir els intensos anys de regnat del successor d'Alfons el Benigne, el rei Pere IV d'Aragó, III de la dinastia de Barcelona, II de Mallorca... i I de Sardenya, d'acord amb una nova numeració que, per justa que sigui, no acaba de contribuir a simplificar la vida de l'estudiós i encara menys la del pobre ciutadà. Permeteu-me, doncs, que del bon rei del Punyaleu en diguem el Cerimoniós i que ens referim a tots els nostres reis fent ús de l'apel·latiu, d'acord amb una sàvia tradició i amb el seny catalanoaragonès.

Per acabar amb la cronohistòria del segle XIV, n'hi haurà prou amb fer referència a la dissortada vida i tràgica mort del nou rei d'Aragó i, per tant, de Sardenya, Joan el Caçador, que no aconseguí de domar l'enutjosa guerra que enfrontava els sards

1. Pel que fa a les qüestions de caràcter estrictament històric, seguim Casula (1990); per a qualsevol aprofundiment, remetem a la bibliografia que l'autor proposa a I-XXXIII; cal tenir molt en compte, també, Conde (1988) i els imprescindibles estudis, encara actuals, d'Arribas (1952) i Salavert (1956), aquest darrer per a l'estudi dels precedents diplomàtics i militars.

2. Segons Casula, el regne de Sardenya i Còrsega neix el 19 de juny de 1324, quan, «per accordo internazionale fra il Comune di Pisa e la Corona d'Aragona, in seguito alle sconfitte belliche subite, le terre sardo-pisane del Cagliariitano e della Gallura furono cedute al vittorioso re Giacomo II il Giusto» (1990: 41).

del regne judicial d'Arborea amb els catalanoaragonesos del regne de Sardenya, per dir-ho d'acord amb la teoria estatual divulgada pel prestigiós historiador Francesco Cesare Casula;³ i recordar encara la mort inoportuna —si em permeteu aquest desafortunat epítet— de Martí el Jove, el mausoleu del qual es troba, com és sabut, a la catedral de Càller, prop del lloc on morí poc després de la victòria definitiva contra els indòmits sards. Amb la batalla de Sanluri (30 de juny de 1409) s'aconseguí al capdavant de conquerir —no diem de pacificar, ni de dominar, ni tan sols d'aculturar—, diem de conquerir militarment l'illa de Sardenya.⁴

Però no podem ni volem repassar la complexa història del segle XIV sard. Pretenem només cridar l'atenció sobre el continu clima bèl·lic que el domina i, per tant, sobre la dificultat de difusió de les formes pròpies de la cultura catalana. La història social de la nostra llengua a la Sardenya del període va anar seguint també, com és natural, els alts i baixos dictats per l'expansió o retracció territorials de les forces catalanes a l'interior de la geografia de l'illa. I si bé la difusió de la nostra llengua podia semblar consolidada durant la primera meitat del segle, que es caracteritza per un progressiu protagonisme del poder català enfront de l'oposició dels terratinents sardogenovesos i per una política inicial d'equilibri amb els sards, l'any 1391 el català sobrevivia reclòs a Càller, Longosard i l'Alguer.⁵ Tot seguit farem un repàs del caràcter de la documentació que ha arribat fins a nosaltres.

2. Ha estat repetidament assenyalada la pobresa dels arxius sards pel que fa a la documentació medieval. Guerres, incendis i altres infortunis han deixat efectivament enormes llacunes per a la reconstrucció històrica del nostre passat comú. Podem pensar, per exemple, en l'Arxiu Històric d'Esglésies (Sanna 1985), l'extraordinària riquesa del qual va anar disminuint de manera progressiva a partir de la segona meitat del segle XIV, tant a causa de la negligència dels arxivers i autoritats locals com de la malícia de certs feudataris que, ja al segle XV, van decidir de fer desaparèixer els documents que destorbaven llurs interessos.⁶ A més d'això, un incendi

3. Veg. sobretot la seva «Premessa» al primer volum de Casula 2001: I, 13-31.

4. De fet, amb la «pau de sant Martí» (29 de març de 1410), el regne de Sardenya i Còrsega s'amplia amb la incorporació fonamentalment de les regions de l'Arborea històrica, excepte les comarques que feien cap a Ol-Jolai, Mandrolisai i Belví. El 17 d'agost de 1420 el regne s'identifica amb l'illa sencera, excepte la ciutat Castellgenovès (posteriorment Castellaragonès i actualment Castelsardo), ens mans dels Dòria fins al 1448.

5. Longosard correspon a l'actual Santa Teresa de Gal-lura. Restaren en mans dels catalans, a més d'aquestes ciutats, els castells de Sant Miquel, Aiguafreda i Quirra, tots tres al sud de l'illa.

6. Vegeu Pinna (1898: 6): «Non basta infatti l'accertare che alcuni officiali di Vila di Chiesa [...] fossero soliti appropriarsi i privilegi e le scritture appartenenti alla Città; non basta neppure il sospettare, sebbene non senza fondamento, che molte altre carte dei tempi posteriori siano state [...] sottratte negli anni che Vila di Chiesa durò sottoposta in feudo al Conte di Quirra, ed anche più tardi dai Capitani Aragonesi che cercavano occuparne le possessioni od averle dal Re in dono od in feudo».

provocat durant la primera revolta anticatalana, l'any 1354, no només va destruir la ciutat sinó també tots els documents custodiats a la cort, excepte el famós *Breu* de Vila d'Esglésies, redactat en vulgar italià i en vigor, en la seva versió original, fins a l'Edat Moderna (D'Arienzo 1978).⁷

Hem de dir, però, que aquesta indiscutible pobresa dels arxius sards ens priva fonamentalment d'un dels dos punts de vista per a la reconstrucció de la història local: el punt de vista sard. La provada eficàcia de la cancelleria catalana va permetre que se salvessin, a la seu central, les còpies autèntiques dels documents catalans que s'anaven perdent a Sardenya. Així, per tornar a l'exemple d'Esglésies, podem reconstruir els anys anteriors a la revolta del 1354 gràcies a les còpies dels documents dipositats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.⁸

Durant l'expedició militar de l'any 1323 es produïren, lògicament, els primers documents redactats en català a l'illa.⁹ El primer text català que Baudi di Vesme publica al seu *Codice Diplomatico* consisteix en les credencials a favor de Francesc d'Aurats, enviat en missió secreta davant d'«Hugo, Vezcomte de Bas e Jutge d'Arborea». L'infant Alfons firmava aquest document «en lo setge de Vila d'Esgleyes» el 20 de desembre de 1323.¹⁰

Però no serà fins al massiu repoblament de Castell de Càller, esdevingut entre els anys 1326 i 1331,¹¹ que aconseguiran de consolidar-se a l'illa les primeres formes de

7. L'any 1558, durant el parlament presidit per Álvaro de Madrigal, l'estament militar va demanar que el *Breu* fos traduït: «Per quant en lo present Regne hi ha algunes ciutats, com és la de Vila d'Esglésies i Bosa, que tenen capítol de *Breu* ab lo qual se regeixen i són en llengua pisana o italiana, i per lo semblant la ciutat de Sàsser té alguns capítols en llengua genovesa o italiana; i per quant se veu no convé ni és just que lleis del Regne estiguen en llengua estrangera, [l'estament militar suplica] que sia proveït i decretat que dits capítols sien traduïts en llengua sardesca o catalana, no mudada la substància dels altres; i que los de llengua italiana sien abolits, talment que no reste memòria de aquells»; citem a partir del doc. xxxvii de Baudi (1877: 920); veg. també una versió lleugerament diferent de la nostra a Tola (1861: 419). Tot i el decidit decret firmat pel virrei («Que se traduesquen en llengua catalana», com es llegeix a la pragmàtica del 8 d'abril de 1565), no sembla que aquesta traducció s'hagi dut mai a terme.

8. L'any 1358 els consellers d'Esglésies ja demanaven ulteriors còpies d'aquests documents per tal d'assegurar-se antics privilegis; veg. Pinna (1898: 6).

9. «El primer document expedit per l'Infant Alfons a l'illa de Sardenya (escriu F. Soldevila, datat en el campament al costat del lloc de Sela, «in castris iuxta locum de Sels», probablement Sols, [correspon] al dia 26 de juny» de 1323; veg. Soldevila (1971: 1165) i veg. també Tola (1861: I, docs. xv, xx i xxii).

10. Baudi (1877: doc. xxvii), document que es complementa amb el que publica Tola (1861: I, 671, doc. xxiii), del 26 de desembre de 1323, redactat també en català; i amb el doc. xxvi de Baudi (1877), del 12 d'octubre de 1323, redactat en llatí.

11. El 1332, el recanvi demogràfic de la ciutat i dels barris perifèrics (Vilanova, Estampaig i Llapola) ja s'havia consolidat: el nombre d'habitants procedents dels regnes de la Corona d'Aragó i del de Mallorca ascendia a 10000; veg. Day (1987: 193 i ss.). El pes considerable d'aquesta nova presència fa afirmar a I. Príncipe, amb una certa amargor, que «in questa Sardegna così diversa Cagliari non è più né sarda, né pisana, e neppure italiana, ma è una città a pieno titolo catalana»; vegeu Príncipe (1981: 57).

la cultura catalana —recloses, això sí, en les escasses colònies catalanoaragoneses.¹² Pel que fa a la documentació oficial redactada en català, hem de destacar el recull de textos que fan referència a la substitució ètnica de la capital del regne, és a dir, el conjunt de disposicions que distribuïen els *alberchs* de Càller entre aragonesos, catalans i mallorquins.¹³ Pel que fa a l'ús d'aquests gentilicis, val la pena cridar l'atenció sobre una resposta reial, probablement de l'any 1331, a una reclamació presentada pels consellers de Castell de Càller: Alfons el Benigne declarà que pretenia atorgar una determinada franquícia «tan solament a cathalans e aragonesos seus e del rey de Mallorcha»;¹⁴ reconstruint lliurement la frase, el significat no estatual sinó cultural de la declaració del monarca ha de ser interpretat així: les franquícies eren reservades exclusivament a aragonesos, a *catalans* súbdits seus (entre els quals hem d'incloure els valencians) i als *catalans* súbdits del rei de Mallorca, aliat però independent respecte a la Corona d'Aragó. En definitiva, quan no calia fer distincions internes, per a Alfons el Benigne catalans, valencians i mallorquins, però no aragonesos, formaven una unitat ètnica inclosa dins del gentilici comú de «catalans». Més avall haurem de tornar a tractar aquest tema.

Amb tot això, la ciutat de Sàsser també s'havia anat catalanitzant.¹⁵ Després de les revoltes contra els funcionaris reials (1324-29), el governador Bernat de Boixadors decidí d'aplicar la mateixa política de substitució ètnica que s'havia experimentat a Càller.¹⁶ Val la pena de tenir en compte la procedència dels beneficiaris de les concessions emfitèutiques: per les dades que ens han arribat, que d'altra banda són parcials, individus catalanoparlants (és a dir, catalans, valencians, rossellonesos i mallorquins) obtingueren 799 concessions, contra les 16 obtingudes per aragonesos. És natural que aquesta proporció havia de posar en moviment, quan no es recorria al llatí, un aparat burocràtic d'expressió exclusivament catalana: en efecte, encara no ha estat descrit cap document redactat a Sardenya en aragonès. Malgrat tot, el repoblament de Sàsser no va donar els resultats esperats, de manera que, a partir del 1335, es van haver d'obrir les portes als sards. El 20 de gener de 1347 Guillem de Cervelló, governador de la plaça, denunciava en una carta al rei la poca consistència del component catalanoaragonès: «La ciutat de Sàsser —escrivia— sta

12. Estudiem de manera exhaustiva la colònia de Bonaire i el posterior repoblament de Càller: Putzulu (1963) i Loddo (1952: 261 passim).

13. Es tracta d'una copiosa documentació recollida al llibre de Conde & Aragó (1984), amb sis Apèndixs i una Addenda.

14. Conde & Aragó (1984), «Addenda», cap. II, 260.

15. Per a la redacció d'aquest paràgraf hem seguit, fonamentalment, Galoppini (1989: 19-36), i vegeu a 149-216 la transcripció del *Libre de defaliments*, de l'any 1352, redactat en català.

16. Bernat de Boixadors fou governador del regne entre els anys 1326 i 1330. Per a l'estudi dels primers alts funcionaris catalans a Sardenya, veg. Costa (1964), que és una ampliació de Costa (1962).

e és mal fornida a deffensió per pocha gent que así és com nostres naturals». ¹⁷ Pel que fa a les ciutats, doncs, just a les portes de la guerra que enfrontà catalans i sards, ens trobem amb la següent situació: una plaça completament catalanitzada (Càller; posteriorment, el 1355, ho serà també l'Alguer, ciutat de la qual no podem ocupar-nos en aquesta ocasió), una de semicatalanitzada (Sàsser) i una altra de marginalment catalanitzada (Esglésies). ¹⁸

3. La segona meitat del regnat de Pere el Cerimoniós (1336-1387) i tot el de Joan el Caçador (1387-1396) es caracteritzaran també per la fragmentació territorial i administrativa, a la qual hi hem d'afegir ara la inestabilitat política, la peremptorietat de les fronteres i l'alternança de breus períodes de tens equilibri amb altres de guerra oberta entre les dues forces que cercaven el domini absolut de l'illa: la Corona d'Aragó i el judicat d'Arborea. Ja hem anticipat que a partir del 1391 l'ús de la llengua catalana es veia gairebé circumscrit a les ciutats de Càller i l'Alguer. La cultura catalana, per tant (si n'excloem els aspectes estrictament jurídics), al llarg del segle XIV no pogué penetrar més que de manera tangencial dins la societat sarda; pel que fa a la literatura, no ha d'estranyar-nos que no ens hagi pervingut cap document literari relatiu a aquest segle —fora, naturalment, de les cròniques de Ramon Muntaner i del mateix Cerimoniós. ¹⁹

Ara bé, si deixem de banda aquests aspectes estrictament demogràfics, és a dir, si deixem d'interessar-nos pel fenomen de l'aculturació, de la substitució ètnica i lingüística, ens adonarem que, amb una actitud evidentment passiva, el regne de Sardenya mai no va deixar de beneficiar-se de la sàvia lliçó lingüística, uniformadora i supradialectal de la cancelleria catalana. L'aparat administratiu de la Corona d'Aragó arribà al regne de Sardenya amb la seva habitual força, i enriqueí els arxius locals amb una preciosa documentació de gran interès per als estudis històrics i paleogràfics, documentació que, en bona part, ja ha estat recollida, publicada i profusament anotada. ²⁰ Volem cridar l'atenció, però, sobre un document encara no descrit, unes *Ordinacions dels consellers de Barcelona per los consolats de Levant*,

17. Casula (1990: I.1, 36); vegeu també D'Arienzo (1970: doc. 275).

18. A partir mitjan segle XIV, la decadència econòmica d'aquesta ciutat augmenta. El factor més important de la crisi és, probablement, la pesta del 1348 i el subsegüent daltabaix demogràfic. Vegeu també Tangheroni (1993: 64): «Questi insediamenti mercantili ad alto livello e a vasto respiro degli anni Trenta e Quaranta non furono caratterizzati probabilmente da risultati molto positivi e non ebbero seguito dalla metà del secolo in poi».

19. Hem fet el seguiment de les traces literàries presents a la Sardenya del període en el nostre article Armangué (2003).

20. En aquest camp la bibliografia és enorme i, per tant, no trobaria espai en una nota com aquesta. Remetem, doncs, el lector a l'aparat de notes general, on anirà trobant traces per a començar a reconstruir el corpus documental catalanosard.

que hauríem de datar a la segona meitat del segle XIV i que demostrin la funció intermediària de Càller, entre Barcelona i els principals ports de Sicília,²¹ és a dir Messina, Palerm i Trapani.²² A l'hora d'ordenar la legislació del nou regne que ocupaven, els catalans van transferir-hi el corpus jurídic que els era propi, de manera que no degueren mancar als arxius sards exemplars del *Consolat de mar*, dels *Usatges de Barcelona* o bé dels *Furs del Regne de València*. Pel que fa al període que estudiem, però, només podem fer remuntar al segle XIV les esmentades *Ordinacions dels consellers de Barcelona per los consolats de Levant*, encara inèdites; un còdex dels *Usatges de Barcelona*,²³ i un exemplar de les *Ordenacions sobre lo regiment de tots los oficials de la cort*, promulgades per Pere el Cerimoniós el 1344 i probablement introduïdes a Sardenya durant la campanya militar dels anys 1353-54.²⁴

4. És clar que totes les dades que fins ara, de manera sintètica i parcial, hem anat exposant no són més que notes erudites que afegeixen molt poc, de vegades res, a la història interna de la llengua catalana a Sardenya: com hem vist, bona part de la documentació prové de Catalunya o de València, o es tracta de correspondència oficial que ha de ser inclosa en l'enorme capítol de la prosa cancelleresca; o bé (pitjor encara) consisteix en vagues referències literàries, de regust erudit, enfront de la concreta i rotunda absència de textos.

Voldríem, doncs, desviar-nos cap a d'altres aspectes. Abans d'això, però, convé que recordem quina va ser, segons Jordi Carbonell, la primera conseqüència lingüística de la presència catalana a Sardenya, és a dir, la catalanització dels noms de lloc: «Sant Marc, Oristany, Quart, Castell de Càller, Sols, etc., seran els noms que, en el català usat a l'illa durant més de quatre segles, substituiran els anteriors Santu Marcu, Aristani, Quartu, Casteddu, Cagliari, Sulcis» (Carbonell 1994: 8). A això, però, convé afegir-hi la *creació* de nous topònims, naturalment catalans, com probablement el referit al puig de Bonaire, atribuït a l'infant Alfons en ocasió del setge de Càller (Costa s.d.: 6). Es tracta només d'una hipòtesi, molt versemblant; però en canvi és documentat, en un moment lleugerament anterior, el naixement d'un altre topònim, l'interès del qual no ens sembla que hagi estat posat de relleu fins ara: ens

21. Cal tenir en compte que la ciutat concedí avantatges de tipus comercial als mercaders dels regnes que havien participat en la conquesta, però també als catalans de Sicília; veg. Tangheroni (1990: 63-64).

22. En el moment de redactar aquesta nota, és en premsa l'article de Stefania Busia (en premsa). Agraïm a l'autora la seva amabilitat a l'hora de fer-nos a mans aquesta informació.

23. Es tracta del ms. 6 de la Biblioteca Universitària de Càller. L'arquebisbe de Bosa i gran humanista del segle XVI, Giovanni Francesco Fara, havia posseït un exemplar dels *Usatges*, però naturalment no podem assegurar que es tracti del mateix que actualment custodia la Biblioteca Universitària. De qualsevol manera, és interessant de tenir en compte que al catàleg de la seva biblioteca hi consten, a la secció intitulada *In iure municipali*, aquests singulars «Usatici Barchinonie manuscripti, latine»; veg. Cadoni & Turtas (1988: núm. 723).

24. Per a l'estudi de les *Ordenacions* i la descripció de tots els còdexs coneguts, veg. Schena (1983: 63).

referim al lloc anomenat «Camp de la batalla», és a dir, l'indret on s'esdevingué la batalla de Lucocisterna, durant la qual l'infant Alfons va caure del cavall. L'infant va manar que hi fos erigida una capella; uns quants anys després (1341), el seu fill Pere, esdevingut rei, va decidir de fer-hi construir una creu de pedra amb una làpida commemorativa. El text llatí que recull la seva disposició parla efectivament del lloc «in quo dominus pater noster cecidit»; i l'any següent recordà al governador Guillem de Cervelló la necessitat que s'ocupés de les qüestions econòmiques relacionades amb la capella erigida «in loco vocato 'al camp de la batalla'» (Aragó 1963: 7-9). No havia estat tan fidel a la versemblança l'autor del *Liber maiolichinus*, el qual es refereix al lloc «quem vulgo ferunt Caput Album» (Calisse 1904: v. 200), prop de l'Alguer, tot deixant aquest topònim en un llatí fora de lloc en boca del «vulgo». La introducció, en canvi, del terme català «camp de la batalla» en un context llatí demostra que el topònim ja havia penetrat en el llenguatge quotidià. Cal tenir en compte, encara que no manquen a Sardenya altres topònims d'aquest gènere, però en llengua sarda: la batalla de Sanluri va deixar-ne dos, de macabre record, encara vius entre la gent del lloc: ens referim a «Su bruncu de sa batalla», on s'esdevingué l'enfrontament final entre sards i catalans, els quals aconseguiren la victòria després d'una matança que ha deixat també record en la toponímia local; prop de «Su bruncu de sa batalla», al costat del riu Mannu, hi ha un indret encara ara anomenat «Su occidroxiu», és a dir, 'l'escorxador', 'el lloc de la matança' (Casula 1990: II, 530).

5. Seguint aquesta línia d'estudi, és natural que allò que més pot interessar el filòleg —no necessàriament l'historiador— són els contextos comunicatius de caràcter privatiu, pertinents de manera exclusiva al regne de Sardenya. Convindrà, per tant, identificar els fenòmens lingüístics d'expressió catalana d'abast intern. En aquest sentit, devem també a Jordi Carbonell la revaloració d'una crida del veguer de Càller que es remunta a l'any 1337; es tracta, doncs, del «primer document conegut [...] escrit a Sardenya en català que sigui adreçat al públic» (Carbonell 1993: 91).

Efectivament, el 25 d'agost de l'any 1327 la ciutat de Càller s'havia beneficiat d'un privilegi, el *Cæterum* o «De gratia concessa populatōribus Castri Callari et delimitatione etiam terminorum eius»,²⁵ en virtut del qual se li atribuïa, entre d'altres drets, un cert poder legislatiu local.²⁶ A partir d'aquell moment s'anà formant un corpus de pragmàtiques i ordinacions, en benefici naturalment dels conqueridors,²⁷

25. Vegeu-lo publicat a Tola (1861: I, doc. 39, 685-690) i Di Tucci (1925: 145 i ss). Pel que fa a l'original, veg. Lippi (1897: 127 i ss). El cap. IV del *Cæterum* concedia a Castell de Càller els mateixos drets i consuetuds de la ciutat de Barcelona.

26. Vegeu, a més de la bibliografia citada més amunt, Boscolo (1978) i Putzulu (1963).

27. L'extensió a Càller de les immunitats, gràcies i drets de la ciutat de Barcelona foren vàlids indistintament per a catalans, aragonesos i sards, tot i que cal tenir en compte, tal com escriu Artizzu, «un particulare

que fou recopilat, l'any 1347 o poc després en les *Ordinacions fetes per los honrats consellers e prohòmens del Castell de Càller en la cort de la vegueria del dit Castell*.²⁸ Aquest estatut orgànic, aquest «codi de policia» (per dir-ho amb paraules del primer transcriptor, Michele Pinna 1929: xvi), tot i que segueix el model barceloní (Artizzu 1983: 63), constitueix el nucli d'allò que, amb els anys, anirà esdevenint el dret privatiu callerès i, per tant, l'equivalent del *Breu* de Vila d'Esglésies o dels *Estatuts sasseresos*.²⁹ Volem destacar la fidelitat a la llengua catalana per part dels consellers de la capital del regne: gairebé quatre segles més tard, concretament el 1713, durant els anys considerats de «dominació austríaca» i en coincidència amb el tractat d'Utrecht, gràcies a la impremta del convent dels dominics van veure la llum unes noves *Ordinacions de la il·lustre i magnífica ciutat de Càller*, naturalment redactades en català.

Les primeres *Ordinacions* del segle XIV, tot i la qualitat de la transcripció diplomàtica de Michele Pinna, que es remunta a l'any 1928, es mereixen una nova edició que esmeni un llarg seguit de petits errors de lectura o tipogràfics, que normalitzi els criteris d'edició i en definitiva faci fruïble la lectura del document. Cal tenir en compte, encara, que Pinna publicà, com a complement del text, una traducció italiana que, malauradament, en alguns casos és decididament desafortunada.³⁰ Això ha enganyat alguns estudiosos massa confiats, i indirectament també a nosaltres mateixos. Aprofitem aquesta ocasió precisament per a desmentir un petit malentès. Francesco Artizzu, llegint la versió italiana d'una de les disposicions de la segona recopilació del codi (1387-95), va afirmar que les *Ordinacions* prescrivien que qui ofengués un home o una dona *amb cants nocturns* havia de ser castigat amb una multa de 25 lliures, i si ho feia per escrit, podia perdre fins i tot la mà dreta (Artizzu 1983: 70). Recentment hem publicat aquestes paraules: «Que la gent del xiv cantava..., això ja ho sabíem. Però trobar traces documentals d'aquests costums, representa una grata sorpresa d'intens regust erudit» (Armangué 2003: 25). Ara bé, llegint directament la versió catalana de les *Ordinacions* trobem el següent: «Tota persona qui scantara o fara scantar alcun de nits [o de dia] o posara o fara posar

riguardo nei confronti dei conquistatori ai quali fu affidato il Castello senza, però, che ai Sardi fosse vietata la dimora in esso; solamente in conseguenza di avvenimenti che si verificarono successivamente fu ripristinato nei confronti dei Sardi il divieto —già imposto dai Pisani— di vivere nella cittadella»; veg. Artizzu (1983: 63).

28. Vegeu-les publicades a càrrec de Pinna (1929). L'original, ms. 16 de l'Arxiu Municipal de Càller, és recollit a l'inventari de Lippi (1897: núm. 16, p. 33), amb els següent títol: «*Capitula et preconiçationes* (del castello di Cagliari), 1346-1347».

29. Pel que fa a les edicions de tots els estatuts, breus i ordinacions del regne de Sardènia, remetem el lector a Melioni (2001).

30. Així, per exemple, el nostre «porch senglar» és confós amb dos animals diferents: «maiale, cinghiale» (Pinna 1929: Codi I, cap. 12, 16-17).

letra o escrit qui contena diffamacio dalcun hom o dona...», etc.³¹ «Escantar de nits», però, no té relació amb els pretesos «cants nocturns», perquè hem d'interpretar aquell «escantar» com a «bescantar», és a dir, «difamar». Altrament, no tindria sentit la conclusió de l'ordinació: «E açò tant solament ordonam tant com tocha los scantadors de paraula»; afirmació que fóra redundant, des del moment que no es pot «cantar per escrit». Ara bé, ja és llàstima que en comptes de tantes cartes reials, pergamins i privilegis, no ens hagi arribat cap exemple d'aquestes difamacions.

Actualment estem preparant una nova edició de les primeres *Ordinacions del Castell de Càller*, convençuts que la seva relectura, susceptible com deïem d'una certa fruïció fins i tot literària, pot aportar dades d'interès que fins ara han passat desapercebudes. Per tornar al tema de l'ús social de la llengua catalana, val la pena de tenir en compte una nota adreçada als metges: «Que alcun metge ne speciayre o macip daquell no gosen ne presumesquen fer dictar ne escriuir en lati alcuna recepta de qual se vol medecines que facen o fer façen per purgacio o per altre necessitat de cors humanal ans totes receptes degen fer dictar e escriure en Romanç» (Pinna 1929: Cod. I, cap. 57). També és llàstima que no ens hagin arribat exemples de receptes redactades en català (o en aragonès) a la Sardenya del segle XIV.

Pel que fa als aspectes ètnics, convé assenyalar que també a les *Ordinacions* catalans, valencians, rossellonesos i mallorquins són considerats simplement «catalans», jurídicament equiparats als aragonesos (catalans i aragonesos, per exemple, eren els únics que podien dur certes armes dins de la ciutat, Pinna 1929: Cod. I, cap. 3) i clarament diferenciats dels sards. En aquest sentit, per tal de contribuir a desfer certs tòpics que corren en ambients populars i semierudits, pot ser útil recordar una altra d'aquestes disposicions: «Que alcuna persona no gos ne presomesque ferir ne tocar irosament ne alcuna injuria defet a alcun sart o sarda ne altra persona destranya nacio qui venga en castell de Caller, ne tocar o pendre coses lurs sens lur voluntat» (Pinna 1929: Cod. I, cap. 48). És clar que només es prohibeix allò que la gent té tendència a fer: en aquest sentit, les *Ordinacions* són un extraordinari document etnogràfic que ens acosta a aquella bona gent que havien de deixar de banda els daus per dedicar-se a les dames, que de nit no havien d'oblidar els remes dins de les barques per tal que no fugissin els esclaus sarraïns (els quals, a diferència dels jueus, no pagaven multes, sinó que eren apallissats), que havien d'escombrar els carrers d'una certa manera i no d'una altra... I que havien de considerar els sards com a «persones d'estranya nació», però amb una mica més de respecte.

Però parlàvem de fruïció literària. D'acord amb la tesi exposada per Jaume Cabré a la lliçó inaugural del curs 2001-02 de l'IEC, *Llegia però no movia els llavis*

31. Vegeu Pinna (1929: Codi II, cap. 211). Per a les citacions respectarem la transcripció de Pinna, perquè encara no hem tingut ocasió de treballar damunt l'original.

(Cabré 2003), estem convençuts que la creació literària s'esdevé no només en el moment de l'escriptura, sinó també en el de la lectura. Nosaltres volem i podem fer una lectura creativa, una lectura literària d'alguns passatges de les *Ordinacions*. Hi trobarem una certa bellesa en la perfecció de la construcció de la frase:

Ordenaren los conselles els prohomens de castell de Caller, que alguna persona no gos ne presumesque tenir dins castell de Caller porch o porchs ne trujes uius, si doncs nols te axi de dies com de nits encloses en tal manera que no puguen anar per lo dit castell sots pena de v sols per cadauegada que porch o porchs seran trobats anants per lo dit castell e de perdre los dits porchs, los quals tota persona sens encorrimment dalcuna pena pugua matar e aquells portar e asses vtilitats aplicar. (Pinna 1929: Codi I, cap. 27)

Però no és només la correcció allò que ens atrau; de vegades és precisament el contrari, la ingenuïtat expressiva —allò que sovint busquem en la literatura popular: «Que alcuna persona no gos entrar en la paliçada del port del dit castel ne exir daquella ab barcha ne sens barcha o en altra manera». N'hi hauria hagut prou amb dir: «ne entrar ne exir», sense tantes giragonses; però el lector modern apreciarà la bona intenció del legislador, que amb afany irrefrenable anhela una precisió que el deixa a les portes d'allò que angossa el creador literari: la recerca formal.

En efecte, si l'interpretem com un moment de lectura creativa, ens trobem en els límits del fenomen literari. I ara, per empènyer fins a l'extrem últim aquesta tesi i, sobretot, per tal d'acabar aquesta aspra recerca amb una mica d'humor, vet aquí el darrer exemple, és a dir, el càstig reservat als marits bigams: «Tot hom qui sia trobat que haie dues mullers viues o mes, que corregua tota la vila ab los collons clauats en una taula ab quatre aguts» (Pinna 1929: Codi II, cap. 20).

La fantasiosa punició (que s'acosta a certes fantasies punitives molt apreciades encara ara en certs ambients), en coincidència amb la crua manca d'eufemismes (que en altres ocasions no manquen a les *Ordinacions*),³² i encara amb la paraula «agut», habitual al període, però particularment punyent per a nosaltres, fa que el lector modern s'aturi a reflexionar no només en l'acte legislatiu, sinó també en la força de les paraules que ens el transmeten. El legislador medieval aconsegueix així el seu objectiu, que no és evitar la bigàmia, sinó crear un estat d'angoixa perdurable que et deixa convençut... que potser no val la pena.

32. Vegeu p.e. quan es prohibeix de «gitar aygues ne belles ne leges» (Pinna 1929: Codi I, cap. 59).

Tot això per demostrar que la recerca apassionada és capaç de trobar fruitició estètica fins i tot en les terres més àrides, i encara en temps de sequera; que no és el nostre cas, des del moment que Pere el Cerimoniós gosà posar en vers «lo bon ayre e la noblea d'esta isla de Cerdenya».³³

JOAN ARMANGUÉ I HERRERO
Universitat de Càller

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ARAGÓ 1963: Antonio M. Aragó Cabanas, «Un monumento conmemorativo de la batalla de Lucocisterna», a *Studi storici e giuridici in onore di Antonio Era*, Pàdua, CEDAM, 1-16.
- ARMANGUÉ 2003: Joan Armangué, «Formes de literatura catalana a Sardenya durant el segle XIV», *L&L*, 14, 7-44.
- ARRIBAS 1952: Antonio Arribas Palau, *La conquista de Cerdeña por Jaime II de Aragón*, Barcelona, Horta.
- ARTIZZU 1983: Francesco Artizzu, «Le condizioni della donna nelle catalane ordinazioni dei consiglieri del Castello di Cagliari del secolo XIV», a *Ricerche sulla storia e le istituzioni della Sardegna medievale*, Roma, Il centro di ricerca, 61-87.
- BAUDI 1877: *Codice Diplomatico di Villa di Chiesa in Sardegna*, ed. Carlo Baudi Di Vesme, *Historiae Patriae Monumenta*, 17.
- BOSCOLO 1978: Alberto Boscolo, «Le istituzioni pisane e barcelonesi a Cagliari prima e dopo il 1326», a *Sardegna, Pisa e Genova nel Medioevo*, Gènova, SASTE.
- BUSIA en premsa: Stefania Busia, «Un documento inedito del *Libre del Consolat del Mar* testimoniante le relazioni commerciali tra i porti sardi e quelli siciliani: ipotesi di datazione trecentesca».
- CABRÉ 2003: Jaume Cabré i Fabré, «Llegia però no movia els llavis (notes sobre la lectura literària)», dins *Institut d'Estudis Catalans. Memòria curs 2001-2002*, Barcelona, IEC, 17-37.
- CADONI & TURTAS 1988: Enzo Cadoni i Raimondo Turtas, *Umanisti Sassaresi del '500. Le biblioteche di Giovanni Francesco Fara e Alessio Fontana*, Sàsser, Gallizzi.
- CALISSE 1904: *Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus. Poema della guerra balearica secondo il Codice Pisano Roncioni aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari*, ed. Carlo Calisse, Roma, Galieniana.
- CARBONELL 1993: Jordi Carbonell, «La crida en català del virrei de Càller del 1337 i la seva significació», a *A più voci. Omaggio a Dario Puccini*, ed. Nicola Bottiglieri i Gianna Carla Marras, Milà, All'insegna del pesce d'oro, 91-96.

33. Vegeu Guarnerio (1906), Rubió i Lluch (1908-21: I, 568 i II, 105) i Rubió i Balaguer (1984: 160). A més d'aquest «sirventès qui conté veritat», amb el qual, escriu Jordi Rubió, el Cerimoniós va voler «donar una lliçó als nobles que excusaren acompanyar-lo en l'expedició, de por de la insalubritat de l'illa», el nostre rei, l'estiu d'aquell mateix any, «escriu una "resposta" a un "dictat" del cavaller Pere de Gostemps sobre aquella difícil guerra» (els dos textos s'han perdut).

- CARBONELL 1994: Jordi Carbonell, *La llengua catalana a Sardenya*, lliçó inaugural del curs acadèmic 1994-95, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CASULA 1990: Francesco Cesare Casula, *La Sardegna aragonesa*. 1: *La Corona d'Aragona*. 2: *La Nazione Sarda*, a *Storia della Sardegna antica e moderna*, dir. Alberto Boscolo, Sàsser, VI-VII.
- CASULA 1993: Francesco Cesare Casula, «Il 'Regnum Sardiniae et Corsicae' nell'espansione mediterranea della Corona d'Aragona. Aspetti politici», a *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVII)*. *Atti del XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero 1990)*, Sàsser, Carlo Delfino, I, 39-48.
- CASULA 2001: Francesco Cesare Casula, *Proceso contra los Arborea*, Pisa, ETS, 2 vols.
- CONDE 1988: Rafael Conde, «La Sardegna aragonesa», a *Storia dei sardi e della Sardegna*, dir. Massimo Guidetti, Milà, Jaca Book, II, 251-278.
- CONDE & ARAGÓ 1984: Rafael Conde y Delgado de Molina i A. M. Aragó Cabañas, *Castell de Caller. Cagliari catalano-aragonesa*, Càller, CNR.
- COSTA 1962: Maria-Mercè Costa, «Dades sobre els governadors de Sardenya en temps de Pere el Cerimoniós», a *Actas del VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Barcelona, II, 355-367.
- COSTA 1964: Maria-Mercè Costa, «Oficials de la Corona d'Aragó a Sardenya (segle XIV). Notes biogràfiques», *Archivio Storico Sardo*, 19, 323-377.
- COSTA s.d.: Maria-Mercè Costa, *El Santuari de Bonaire*, Càller.
- D'ARIENZO 1970: Luisa D'Arienzo, *Carte reali diplomatiche di Pietro IV, re d'Aragona, riguardanti l'Italia*, Pàdua, CEDAM.
- D'ARIENZO 1978: Luisa D'Arienzo, «Il codice del Breve pisano-aragonese di Iglesias», *Medioevo. Saggi e Rassegne*, 4, 67-89.
- DAY 1987: John Day, *Uomini e terre nella Sardegna coloniale. XII-XVIII secolo*, Torí, CELIO.
- DI TUCCI 1925: Raffaele Di Tucci, *Il libro verde della città di Cagliari*, Càller, Società Editoriale Italiana.
- GALOPPINI 1989: Laura Galoppini, *Ricchezza e potere nella Sassari aragonesa*, Càller, CNR.
- GUARNERIO 1906: Pier Enea Guarnerio, «Un sirventese del re Pietro IV d'Aragona intorno a Cagliari», *Archivio Storico Sardo*, 2, 424-435.
- LIPPI 1897: Silvio Lippi, *L'Archivio Comunale di Cagliari*, Càller, Tipografia Muscas.
- LODDO 1952: Francesco Loddo Canepa, *Note sulle condizioni economiche e giuridiche degli abitanti di Cagliari dal secolo XI al XIX*, Sàsser, Gallizzi.
- MELONI 2001: Maria Giuseppina Meloni, «Gli statuti cittadini della Sardegna medioevale. Fonti e bibliografia», conferència pronunciada en el marc del Seminari *Gli statuti del Regno di Valenza e del Regno di Sardegna in età medioevale e moderna*, organitzat per l'Istituto sui rapporti italo-iberics del CNR-Universitat de València (Càller, 14-16 d'octubre de 1999), posteriorment recollida dins *Archivio Sardo*, nuova serie, 2 (2001), Roma, Carocci, número monogràfic dedicat al tema: *Sardegna e Spagna. Città e territorio tra medioevo ed età moderna*).
- PINNA 1898: Michele Pinna, *L'Archivio Comunale di Iglesias*, Càller-Sàsser, Tipografia G. Dess.
- PINNA 1929: Michele Pinna, «Le Ordinazioni dei Consiglieri del Castello di Cagliari nel secolo XIV», Càller, 1928 = *Archivio Storico Sardo*, 17, 1929, I-XXV i 1-272.
- PRINCIPE 1981: Ilario Principe, *Cagliari*, Roma-Bari, Laterza.
- PUTZULU 1963: Evandro Putzulu, «La prima introduzione del municipio di tipo barcellonese in Sardegna. Lo statuto del Castello di Bonaria», a *Studi storici e giuridici in onore di Antonio Era*, Pàdua, CEDAM, 321-336.

- RUBIÓ I BALAGUER 1984: Jordi Rubió i Balaguer, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, PAM, I.
- RUBIÓ I LLUCH 1908-21: Antoni Rubió i Lluch, *Documents per a la història de la cultura catalana mig-eval*, Barcelona, IEC, 2 vols.
- SALAVERT 1956: Vicente Salavert y Roca, *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón, 1297-1314*, Madrid, CSIC, 2 vols.
- SANNA 1985: Celestina Sanna, «L'Archivio Storico Comunale d'Iglesias», dins *Studi su Iglesias medioevale*, Pisa, ETS.
- SCHENA 1983: Olivetta Schena, *Le leggi palatine di Pietro IV d'Aragona*, Càller, CNR.
- SOLDEVILA 1971: *Les quatre grans cròniques*, ed. Ferran Soldevila, Barcelona, Selecta.
- TANGHERONI 1993: M. Tangheroni, «Il "Regnum Sardiniae et Corsicae" nell'espansione mediterranea della Corona d'Aragona. Aspetti economici», a *La Corona d'Aragona in Italia*, Sàsser, Carlo Delfino, 49-88.
- TOLA 1861: *Codex diplomaticus Sardinia*, ed. Pasquale Tola, a *Historia Patria Monumenta*, Torí, Regio Typographeo, XI, 2 vols.